

## XUMBUZTEPA YODGORLIGINING ARXEOLOGIK QATLAMLARI VA ULARNING DAVRLANISHI

**Normetov Bunyod Jasur o'g'li**

**Termiz davlat universiteti tarix fakulteti**

**Arxeologiya yo'nalishi talabasi**

**Annotatsiya:** Ushbu maqola Xumbuztepa arxeologik yodgorligining tarixiy va madaniy ahamiyatini yoritishga bag'ishlangan. Unda yodgorlikning geografik joylashuvi, arxeologik tadqiqotlar jarayoni, topilgan ashyolar va ularning tarixiy davrlanishi haqida mufassal ma'lumotlar berilgan. Maqolada Xumbuztepa hududining qadimiy aholi punktlaridan biri sifatida shakllanishi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti hamda mintaqaning umumiy tarixiy jarayonlaridagi o'rni arxeologik materiallar asosida tahlil etilgan. Shuningdek, yodgorlikdan topilgan kulolchilik buyumlari, me'moriy qoldiqlar va boshqa arxeologik topilmalar orqali turli davrlarning xronologiyasi aniqlangan. Mazkur maqola O'zbekistonning boy madaniy merosini o'rganishga qiziquvchilar uchun muhim ilmiy manba hisoblanadi.

**Kalit so'zlar:** S.R.Baratov, Yu.Manilov, S.Bolelov, Sh.Matrasulov, Qo'yqirilganqal'a, Jonbosqal'a, Bozorqal'a, Qal'aliqir, Hazorasp, O'zR FA Qoraqalpoq filiali, „kumbha“,

### **Kirish:**

Xumbuztepa – Xorazm viloyatining Hazorasp tumanida joylashgan bo'lib, bir tomonini Amudaryo suvlari yuvib ketgan. Yodgorlik 1970 yillarda M.Mambetullaev tomonidan aniqlangan. 1990 yillarda Yu.Manilov, S.Bolelov, Sh.Matrasulovlar tadqiqotlar olib borishgan. 2010 yildan boshlab muntazam ravishda Xorazm Ma'mun akademiyasi olimlari S.R.Baratov ilmiy rahbarligida arxeologik tadqiqotlar olib bormoqdalar. Izlanishlar natijasida mil.avv. VIII asrdan – milodiy V asrgacha bo'lgan davrda bu yerda yirik kulolchilik majmuasi bo'lganligi aniqlangan. Mazkur yodgorlik kulolchilik tarixini o'rganishda alohida ahamiyatga ega, chunki turli kulolchilik

mahsulotlari uzoq yillik shakl va texnikadagi o'zgarishlarni tahlil qilish imkonini beradi. Xumbuztepadan sopol sirtiga chizilgan, angob bilan ishlangan tasvirlar, xudolar, ayol tasvirli va turli hayvonlar tasvirlangan terrakotalar topilgan. Shuningdek, Kat qal'a (Shovot tumani) yodgorligidan ham ilk o'rta asrlarga oid Anaxita tasvirlangan haykalcha topilgan. Toshqal'adagi dastlabki izlanishlar natijasida S.R.Baratov ganchdan ishlangan bezak namunalarini aniqlagan. Xorazmda shaharsozlikning shakllanishi va rivojlanishida muhim omillardan biri – hunarmandchilik bo'lib, uning taraqqiy etishi natijasida tasviriy san'at, jumladan rangtasvir va haykaltaroshlik rivojlangan. Arxeologik tadqiqotlar davrida ko'plab tasviriy san'at namunalarining topilishi Xorazmda shaharsozlik madaniyati yuksak taraqqiy etganidan dalolat beradi.

### **Asosiy qism:**

Xumbuztepa – yodgorligi Xazorasp shahridan 17 km sharqda Amudaryoning so'l sohilida joylashgan. Dastlab bu yodgorlik O'zR FA Qoraqalpoq filialining tarix, til va adabiyot instituti arxeologiya bo'limining M.Mambetullaev boshchiligidagi arxeologik otryadi tomonidan 1973 yilda Xorazm viloyatining arxeologik xaritasini tuzish asnosida tadqiq qilindi. 1974 va 1978 yillarda aynan M.Mambetullaev boshchiligidagi yodgorlikda arxeologik tadqiqotlar davom ettirildi. M.Mambetullaev tadqiqotlariga ko'ra Xumbuztepa yodgorligi 4,6 ga ni tashkil etadi. Lekin hozirgi kunga kelib bu hudud ekin maydonlari va turar-joylar hisobiga qisqargan. Shuningdek yodgorlikning katta qismini Amudaryo suvlari yuvib ketgan. Daryo tomondan jarlikda 1,5 – 2 m qalinlikdagi madaniy qatlamlar izlari aniq bilinib turibdi. Qurilish konstruksiyalari ichida ko'plab kulolchilik xumbuzlarining aks etishi yodgorlikda kulolchilik ishlab chiqarishining uzoq davom etganligini va Xumbuztepa nomining yodgorlikka bejiz berilmaganini ko'rsatadi. V. A. Livshits xulosasiga ko'ra „Xum“ so'zi qadimgi Eron tilida yirik sopol idish (Avesto tilida „xumba“, qadimgi hind tilida „kumbha“, fors va tojik tillarida „xumb, xum“), shuningdek pishirishga tayyorlangan har qanday loy idish, bundan tashqari – idishni pishirishga mo'ljallangan maydoncha ma'nolarini anglatadi. Xumbuztepa manzilgohi dastlabki tadqiqotlar davrida janubi-

sharqqa tomon 520 m ga cho‘zilgan, eni 65-82 m ni tashkil etgan. Yodgorlik hududi asosan tekislikdan iborat bo‘lib, uning yuzasi juda ko‘plab sopol buyumlarning qoldiqlari bilan qoplangan. Kulolchilik xumbuzlarining yongan qizil dog‘ holatidagi izlari va kuchli pishirilgan sopol qoldiqlari asosan yodgorlikning o‘rta qismida uchraydi. Manzilgohning yoshini va hayot bosqichlarini aniqlash maqsadida, uning o‘rta qismida stratigrafik shurf solindi. Shurf materikkacha etkazildi va madaniy qatlam qalinligi 2,1 m ni tashkil etdi. Yodgorlikning sharqiy qismida jarlik tomondan yaqqol ko‘rinib turgan madaniy qatlamni tozalash orqali ham stratigrafik ma’lumotlar olindi. Olib borilgan qidiruv ishlari natijasida juda boy sopol majmualari qo‘lga kiritildi. Eng quyi madaniy qatlamlardan (V – IV yaruslar) qovurg‘asimon jussali va manjetsimon gardishli idish devorlari topildi. Tashqi yuzasi oq yorug‘ angob bilan bo‘yalgan. Shuningdek manjetsimon gardishli tog‘ora va jom ham topildi. Bu topilmalarning o‘xshash jihatdan topilmalari Dingilja qo‘rg‘oni va Ko‘zaliqir yodgorliklarida topilgan bo‘lib mil.av. VI – V asrlar bilan belgilangan. Xumbuztepada topilgan sopol buyumlar ham aynan shu davrga to‘g‘ri keladi. IV – III yaruslardan topilgan sopol bo‘laklari ichida asosan xumlar, xumchalarning ko‘pligi e’tiborlidir. Bu xumlar va xumchalarning gardishlari oval shaklda bo‘lib, yuzasi asosan yorug‘ rangli angob bilan qoplangan, jingalaksimon yoki vertikal shakldagi qizil bo‘yoqlar bilan naqshlangan. Bunday tipdagi idishlar Xorazmda mil.av. IV – III asrlarda keng tarqalgan bo‘lib, Qo‘yqirilganqal’a, Jonbosqal’a, Bozorqal’a, Qal’aliqir – 1 va 2 yodgorliklarida ham aniqlangan. II – I yaruslardan topilgan sopol buyumlar bo‘laklarining ba’zi detallarida o‘zgarishlar yuz bergan. Yirik idishlar gardishi cho‘zinchoq, ancha shishirilgan bo‘lib, yuzasi oq yorug‘ va qizil angob bilan qoplangan. Xorazmda bunday shakldagi idishlar mil. I – III asrlarda keng tarqalgan. M.Mambetullaev tadqiqotlari asosan, arxeologik qidiruv doirasida bo‘lgani uchun yodgorlikning paydo bo‘lishi va hayot bosqichlarini aniqlash lozim edi. Shunga ko‘ra, yodgorlikda hayot mil.av. VI asrdan to mil. IV asrgacha davom etgan, degan xulosaga kelingan. 1992 yilda O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Ya. G‘ulomov nomidagi Arxeologiya instituti ilmiy xodimlari Yu. Manilov boshchiligidan

Xumbuztepa manzilgohida navbatdagi tadqiqotlarni olib bordilar. Bu davrga kelib yodgorlik hududi ancha qisqardi. Bunga sabab sobiq Shoʻrolar davrida yangi ekin maydonlarining kengayishi, turar-joylarning barpo etilishidir. Manzilgoh hududi uzunligi 520 m dan 225-235 m gacha, eni esa 65-82 m dan 20-40 m gacha qisqardi. Yodgorlikda 3 ta joyda transheya qazildi. Transheya № 2 va № 3 larda madaniy qatlamlar aniqlanmadi. Ekin tomorqalarini barpo etish jarayonida madaniy qatlamlar buzilib Amudaryo sohiliga surib chiqarilgan va turli davrlarga oid sopol idishlar aralashmasidan iborat ahlat yuzaga kelgan. Faqat transheya № 1 da arxaik davrga oid madaniy qatlamlar qayd qilingan. 1996 – 1997 yillarda Xumbuztepada keyingi tadqiqotlarni OʻzR FA Arxeologiya institutining Xorazm mintaqaviy boʻlimi va Rossiya FA N. N. Mikluxo-Maklay nomidagi etnologiya va antropologiya institutining ilmiy xodimlari olib bordilar.[10] Yodgorlikning shimolida 2 ta joyda qazishma va 1 ta joyda stratigrafik shurf qazildi. Arxeologik tadqiqotlar manzilgohda hayot bosqichlarining ketma-ket davom qilgan bir necha davrini aniqladi. S. Bolelov yodgorlikda hayot mil.av. VII asrdan to mil.av. IV asr oxirigacha davom etgan degan xulosaga keldi. Madaniy qatlamlardan aniqlangan boy kulolchilik materiallari asosida 3 ta kulolchilik majmuasini ishlab chiqdi. Bular: Xumbuztepa – I (mil.av. VII asr oxiri – mil.av. VI asrning 1-yarmi); Xumbuztepa – II (mil.av. VI asr oxiri – mil.av. V asr boshi); Xumbuztepa – III (mil.av. V asr oxiri – mil.av. IV asr boshi) majmualaridir. 2002 yilda Xumbuztepada arxeologik tadqiqotlarni OʻzR FA qoshidagi Arxeologiya instituti hamda shu institutning Xorazm mintaqaviy boʻlimi va OʻzR FA sining Qoraqalpoq filialining arxeologiya boʻlimi ilmiy xodimlari davom etdirdilar.[11] Tadqiqotlar davomida 4 ta joyda qazishma qilindi (Qazishma № 3, № 4, № 5, № 6). Biroq shulardan faqat 2 tasida madaniy qatlamlar saqlanib qolgan (Qazishma № 4, № 6). Bu qazishmalarda madaniy qatlamlar qalinligi 2 m dan ziyodni tashkil etdi va ishlar materikkacha olib borildi. Stratigrafik tahlillar asosida yodgorlik hayoti 4 ta xronologik davrga ajratildi va quyidagi 4 ta kulolchilik majmuasi ajratib koʻrsatiladi: Xumbuztepa – I (mil.av. VII – VI asrlar); Xumbuztepa – II (mil.av. VI – V asrlar); Xumbuztepa – III (mil.av. V – IV asrlar); Xumbuztepa – IV (mil.av. IV – III asrlar) majmualaridir.

Olingan ma'lumotlar asosida S.Baratov yodgorlikda hayot mil.av. VII – III asrlarda mavjud bo'lganligini ta'kidladi. Tadqiqotchilar Xumbuztepadagi sopol buyumlar davrini aniqlashda nafaqat shakli, balki ishlanish texnikasi bilan ham o'ziga yaqin bo'lgan Yoz II, III xronologik jadvali asosida xulosaga kelishgan. Xumbuztepa Janubiy Xorazm kulolchilik ishlab chiqarish markazi sifatida arxaik va antik davrning ilk bosqichlarida Xorazmning katta hududini sopol buyumlar bilan ta'minlab turgan. Arxaik va antik davrga oid bunday yirik ishlab chiqarish markazlari O'rta Osiyoda ko'p uchramaydi. Hozirgacha Xumbuztepa bilan birgalikda Afrosiyob yaqinida shunday kulolchilik ishlab chiqarish markazi aniqlangan. Kulolchilik ishlab chiqarishining uyushgan tarzda tashkil etilishi bu markazlarga davlat darajasida e'tibor berilganligini ko'rsatadi. Yodgorlik hali to'laligicha tadqiq qilib bo'lingan emas. Kulolchilik sohasini o'rganishdagi ahamiyatini e'tiborga oladigan bo'lsak yodgorlikda keng statsionar tadqiqotlar olib borish zarur. Xumbuztepani arxeologik jihatdan to'liq o'rganish orqali Xorazm vohasida o'zbek davlatchiligining shakllanishi, shaharsozlik madaniyatining vujudga kelishi va arxaik davr kulolchilik ishlab chiqarishining taraqqiyotiga dahldor yangi manbalarni qo'lga kiritish imkoniyatlari mavjuddir. 2017-yil 12-iyul kuni xitoylik bir guruh arxeologlar professor Liyang Yun boshligida Xumbuztepa yodgorligida bo'ldilar. Ekspeditsiya boshlig'i tarix fanlari nomzodi Sergey Baratov mehmonlarni Xumbuztepa yodgorligi bilan tanishtirdi. Yodgorlik haqida, jumladan ibodatxona, dahma va zardushtiylik dini haqida gapirib berdi. Tomonlar bajarilayotgan tadqiqotlar, topilmalar, hamkorlik masalalari bo'yicha suhbatlashdilar. Topilgan terrakotalar mehmonlarda katta qiziqish uyg'otdi. Xitoylik arxeologlar Chingiztepa yodgorligida ham bo'lishdi. Arxeologik ekspeditsiya 2017-yil 1-iyuldan ish boshlagan. Unda t.f.n.S.Baratov boshchiligida katta ilmiy xodimlar B.P.Sadullayev, M.S.Abdullayev, kichik ilmiy xodimlar Sh.B.Rahimov, N.P.Kamolova, shuningdek Urganch davlat universitetining bir guruh talabalari ishtirok etmoqdalar.

### **Xulosa:**

Xumbuztepa yodgorligi O‘zbekiston hududidagi qadimiy aholi punktlaridan biri sifatida yuksak arxeologik va tarixiy ahamiyatga ega. Yodgorlikning qatlamli tuzilishi va topilgan arxeologik materiallar uning uzoq vaqt davomida yashab kelingan markaz bo‘lganini tasdiqlaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Xumbuztepa nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy hayotning rivojlangan markazi bo‘lgan, balki mintaqaning madaniy taraqqiyotida ham muhim o‘rin tutgan. Ushbu yodgorlikni chuqur o‘rganish kelajakda qadimgi sivilizatsiyalar tarixini yanada to‘liq anglashga xizmat qiladi. Shu bois, Xumbuztepa arxeologik meros sifatida saqlanishi va ilmiy asosda tadqiq etilishi lozim.

### **Foydalanilgan adabiyotlarlar ro‘yxati:**

1. Asqarov A. Qadimgi Xorazm tarixiga oid ba’zi bir masalalar // O‘zbekiston etnologiyasi: yangicha qarashlar va yondoshuvlar. – Toshkent, 2004. – B. 76-84.
2. Matyakubov X.X. Xorazm vohasi bronza va ilk temir davri tarixi (madaniyat, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlar muammolari ). Tarix fan.bo’y.fals.dokt. (PhD) diss...avtoref. – Toshkent. 2018. 22 b.
3. Баратов С. Некоторые проблемы археологических исследований древних культур Хорезма // O‘zbekiston tarixi – Тошкент, 2007. 4-сон. – С. 24-25.
4. Лившиц В.А., Мамбетуллаев М.М. Хорезмийский острак из Хумбузтепе // Памятники истории и культуры Востока. Период феодализма. – М., 1986. – С. 34-45.
5. Эгамбердиева Н.А. Археологические и археографические исследования история древнего Хорезма. Автореф.дисс...канд.ист.наук. – Нукус. ККО АН РУз. 2001. 20 с.
6. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Xumbuztepa>
7. <https://share.google/N4poNEncY0ITq2yP5>